

“Algo máis que cunchas”

Por: Rafael Quintía Pereira

(Antropólogo)

Quen visite a Illa da Toxa de certo que reparará nas numerosas colareiras que, á caza do turista, ofrecen os seus colares e adobíos varios confeccionados con fermosas cunchas mariñas. Estas mulleres, auténticas artesás da tradición, constitúen xa unha estampa típica nestas terras do Salnés e podémolas atopar, non só no Grove senón tamén no santuario da Nosa Señora da Lanzada. Eu mesmo lembro, hai xa máis de corenta anos, como nunha excursión escolar á Toxa merquei un deses colares para miña nai. Coido que aínda debe andar pola casa. Estas pequenas artesanías de cunchas, entre o arcaico e o naíf, son algo máis que meros abelorios, son relatos culturais enfiados en cordel, son obxectos que nos falan dalgo máis fondo que o mero ornamento dunha cuncha. Falan, pois nunha linguaxe simbólica anterga que evoca o valor cultural que estes obxectos nacidos do mar tiveron para os seres humanos dente a antigüidade máis remota.

Postos de vendedores de amuletos e colares de cunchas na romaría da Lanzada

A cuncha, do mesmo xeito que outros moluscos mariños, serviu de atributo de diversas deidades das augas. Para os gregos e romanos, por exemplo, a buguina era un emblema de Poseidón/Neptuno e de Tritón. Quizais a máis famosa de todas estas deidades sexa a deusa Venus, esa divindade nada da escuma do mar. Filla de Zeus e Dione, foi unha importante deusa romana, asimilada á deusa grega Afrodita e relacionada principalmente co amor, a beleza e a fertilidade, que desempeñaba un papel crucial en moitas festas e mitos relixiosos romanos. A Virxe María e a deusa Venus comparten atributos. Do mesmo xeito que ocorreu coa Virxe, no culto a Venus enzalzouse tanto a súa virxindade (*Venus Genetrix*) como a súa maternidade (*Venus Mater*) e mesmo a súa graza e beleza, chegando a absorber as funcións

de deidades femininas anteriores. Como outras deidades romanas importantes —e como ocorre coa Virxe María— a Venus atribúenselle varios epítetos para referirse aos seus distintos aspectos ou virtudes. Así chámasele *Venus Genetrix* (Venus nai), polo seu papel como devanceira do pobo romano e como deusa da maternidade e a vida doméstica; *Venus Cloacina* (Venus purificadora); *Venus Caelestis* (Venus celestial) ou *Venus Áurea* (Venus dourada) entre outros moitos epítetos. A *Venus Ericina* (Venus venerada no santuario de Erice) representa a paixón amorosa e era, ademais, protectora dos navegantes, como a Virxe do Carmen ou a Nosa Señora da Area ou Virxe da Lanzada.

Á deusa Afrodita/Venus represéntaselle frecuentemente de pé sobre unha cuncha de vieira. O feito de que a cuncha poida levar no seu interior unha fermosa perla relacionouna con esta, a deusa da felicidade, do amor e da beleza. De igual maneira, o simbolismo mariano deriva de que a Virxe María levou no seu seo a Xesús, a perla preciosa. Co cristianismo, a cuncha converteuse en ofrenda funeraria ao simbolizar a sepultura da que renacería o ser humano no día do Xuízo Final. Tamén pasou a representar o santo sepulcro e a Resurrección, por iso se converteu en símbolo dos peregrinos. Hoxe en día, en moitos cemiterios das vilas e aldeas das nosas costas aínda podemos ver sepulturas recubertas con brancas cunchas. De igual xeito, aínda que cun significado distinto, as cunchas tamén aparecen nos sepulcros da necrópole da Lanzada formando parte dos enxovais funerarios, nun contexto de enterramentos precristiáns.

A epigrafía galaico-romana móstranos indicios da existencia na Gallaecia dalgún tipo de culto ao mar. Por exemplo, no castro de Aobre, en Vilagarcía e por tanto na ría de Arousa, achouse unha inscrición romana dedicada a Neptuno, deus romano de mar. En Santo Tomé de Nogueira tamén se atopou un ara romana dedicada á auga do mar “que atravesan as

naves”. Curiosamente, o famoso pedrón ao que, segundo a lenda da traslatio, ataron os discípulos do apóstolo Santiago a súa barca de pedra, era un ara dedicada aos deus Neptuno.

O mitema dunha deusa nacida das augas, como é o caso de Afrodita/Venus, foi reutilizado polo cristianismo para a confección de moitas lendas haxiográficas de carácter popular. Así aconteceu con santa Mariña. Son varias as lendas galegas onde se nos presenta a Mariña nacendo das augas, xa sexan das dun río ou de entre as ondas do mar. O propio nome de Mariña, para algúns filólogos, significaría nacida do mar. En Cortegada do Miño existe unha capela dedicada a santa Mariña que se sitúa na beira dun meandro do Miño. Segundo a tradición recollida por Bouza-Brey Trillo¹, onde hoxe está a capela, e cal Venus saída do mar, naceu santa Mariña quen xurdiu das augas neste exacto punto do río Miño. Dinos Bouza-Brey:

Cando o cristianismo quere afastar da mente estes deuses, coloca no seu lugar a santos como a Santa Mariña, que saída do Miño, segundo a tradición de Cortegada, só acepta unha capela dende a cal se ve o río do cal xurdiu, saíndose do altar ou pódose de costas, en tanto non se deu cumprimento a este desexo da imaxe.

No concello de Muros volvemos atopar unha lenda similar que sitúa a Mariña saíndo das augas do mar. Na parroquia de Santa Mariña de Esteiro cóntase a lenda² de que a santa xurdiu do mar preto da praia de Parameán, e deixou as súas pegadas nunha rocha que é visible coa marea baixa na Ribeira do Maio. As pegadas que a santa deixou nas penas coñécense como as Patudas de santa Mariña (Quintía, 2017b). Máis preto de nós, no concello de Sanxenxo, atopamos na parroquia de Dorrón a pequena cala da Santa Mariña. Segundo a tradición local, a santa chegou por mar ata esta pequena praia e quedou varada nunha furna deste areal. Este feito prodixioso provocou a construción dunha capela en honor á santa e a celebración dunha romaría anual.

Alén de lendas e vellos cultos, vemos como as cunchas e as buguinas de mar teñen un valor simbólico en moitas culturas. Por unha banda, evocan ás augas onde se forman e participan da idea de fecundidade propia do líquido elemento. Doutra banda, a forma profunda da buguina lembra ao órgano sexual feminino —de feito en moitos países de Hispanoamérica utilízase esta palabra para referirse ao sexo da muller— o que a converte en símbolo da fecundidade. En Galicia, para facilitar o parto, entre outros métodos tradicionais (como as fregas con ruda no ventre da nai, colocar unha camisa de serpe sobre a barriga ou poñer debaixo da almofada a chave da casa), adoitábase utilizar tamén unha buguina na que había que soprar con todas as forzas pola súa parte aberta.

As Patudas de santa Mariña na praia de Parameán, Muros

Sabemos que as cunchas son uns dos amuletos e adobíos máis antigos que existen. Hoxe en día aínda se poden mercar nos postos de artesanía da romaría da Lanzada numerosos amuletos confeccionados con cunchas e buguinas, de igual xeito podémolos atopar noutros santuarios como, por exemplo, o da Nosa Señora da Barca, en Muxía. Temos testemuños arqueolóxicos da súa presenza como adornos e ofrendas mortuorias xa no paleolítico. Tamén foron utilizadas como amuleto polas súas virtudes apotropaicas, protectoras do mal de ollo, dos feitizos e de todo mal en xeral. Segundo C. Alarcón Román (1987: 32), as cunchas que con máis frecuencia se usaban como amuleto en España eran as de ciprea, a buguina, o berberecho e as de caurí —que, por certo, foi valiosa moeda de cambio na África colonial—. Estes amuletos aparecen asociados á protección infantil, polo que non é infrecuente atopar cunchas e buguinas engarzadas en prata e convertidas en axóuxeres. De feito, os prateiros composteláns fabrican axóuxeres e mordedores de prata con forma de cuncha de berberecho ou de vieira. Tamén, nalgúns lugares da Península Ibérica facían coser estas cunchas en pezas propias da vestimenta infantil, por

¹ Bouza-Brey Trillo, F. (1942). “La Mitología del agua en el Noroeste hispánico”. *Boletín da Real Academia Galega*, n.º 268, pp. 89-104

² Agrelo Hermo, X. e Abejiñón Núñez, F. (2004). “A Freguesía de Santa Mariña de Esteiro”. *Cuadernos Cruceiro do Rego* n.º 11. Ed. Toxosoutos.

exemplo nos gorros de bautizo, curiosamente o rito cristián no que a auga cobra especial significación e valor purificador. Pero, aparte de protector da infancia, estas buguinas e cunchas, quizais polo seu valor simbólico asociado á fertilidade, tamén aparecen como amuletos propiciadores da concepción, e por iso eran levados polas mulleres. Ao mesmo tempo, as buguinas, polo seu parecido cuns peitos sans e voluminosos, empregáronse para impedir que estes se deteriorasen e para favorecer o seu endurecemento e resistencia para os efectos da lactación. De igual maneira ocorre con outros obxectos de forma peculiar como determinadas pedras (A Pedra do leite), os caracois recheos con cera ou os glandes das landras usados en Cáceres, por exemplo, para estes mesmos fins.

O valor simbólico das cunchas e a crenza de que estes obxectos vidos do mar posúen determinadas propiedades protectoras ou sanadoras perdurou na cultura popular galega dende a antigüidade. A presenza de cunchas de vieira e de carneiro nas tumbas da Lanzada poderían ser testemuño desas vellas crenzas, e o feito de que hoxe en día se sigan utilizando as cunchas como amuletos permítenos establecer este *continuum* temporal ou *longue durée* que din os franceses, aínda que os amuletos, como calquera símbolo ou produto cultural, non son inmutables e o seu significado e usos puideron ir variando ao longo do tempo segundo cambiaba a sociedade e as súas xentes.

Respecto da cuncha de vieira, na actualidade é un dos elementos máis representativos de Galicia por ser símbolo icónico da peregrinación a Santiago de Compostela. Levar de volta unha cuncha de vieira —a *Pecten iacobeus*— era demostración de que o romeiro chegara á terra do Apóstolo, polo que os peregrinos que se achegaban ao mar de Fisterra adoitaban recoller estas cunchas nas súas praias. Co tempo creouse en Santiago un mercado de venda destas cunchas, algo que aínda perdura hoxe en día coa masiva afluencia de turistas. Os prateiros e acibecheiros de Compostela converteron estas cunchas mariñas en fermosas xoias, amuletos e adornos feitos en chumbo, latón, estaño, acibeche, óso, marfil e metais preciosos. Estas cunchas e alfaias representan o símbolo por excelencia do apóstolo Santiago e vendíanse nun florecente mercado na Porta de Acibecheira, que tivo que ser regulado contractualmente pola Igrexa. Así, acabou formando parte da indumentaria decorativa do traxe de romeiro figurando na esclavina, no sombreiro e no zurrón.

As vieiras aparecen esculpidas nos sartegos dos primeiros cristiáns das igrexas coptas; e na Idade Media, xa convertida en símbolo xacobeo, aparece no enxoval de numerosas tumbas europeas. Tamén atopamos a súa presenza en laudas medievais de Noia, de Compostela, e doutras vilas europeas como poden ser Toulouse (Francia), Guimarães (Portugal), ou nunha igrexa de Soro (Dinamarca). A vieira xa era utilizada en Roma como amuleto, segundo algunhas interpretacións, pola súa semellanza coa man e co mesmo significado do amuleto musulmán máis popular: a Man de Fátima ou a nosa figa. A súa forma radial tamén lembra o rito que fan os peregrinos da imposición da man na columna da Árbore da Vida no Pórtico da Gloria. Como símbolo do mar asociouse á fertilidade, atribuíndoselle efectos afrodisíacos. Segundo outras interpretacións simbólicas, a cuncha de vieira, como símbolo de Venus, representa o renacer do peregrino, a súa resurrección tras chegar ao seu destino en Compostela, é dicir, a morte do ego para dar paso ao eu auténtico, o da sinxeleza e a humildade. Non falta quen relaciona esta cuncha coa pata palmeada dunha oca, símbolo de recoñecemento iniciático para moitas tradicións antigas (Quintía, 2024: 214-215). Leandro Carré Alvarellos, na súa obra *Las leyendas tradicionales gallegas*, relata unha orixe lendaria do uso destas cunchas como símbolo do Apóstolo, e no *Liber Sancti Jacobi* relátase un dos milagres atribuídos ao apóstolo Santiago no que a cuncha de vieira serviu de amuleto curativo.

Conta a tradición que a certo cabaleiro en terra de Apulia se lle inchou a gorxa como un fol cheo de ar. Pediu esta unha cuncha de Santiago e tocando con ela a súa gorxa enferma atopou remedio inmediato. Velaí o milagre da cuncha xacobeá. Sexa cal fose o motivo da elección desta cuncha como símbolo xacobeo, o que está claro é que coa súa adopción por parte da Igrexa se produciu a cristianización de todos os valores simbólicos anteriores que puido ter este antigo amuleto (Quintía, 2011: 195-196).

O valor simbólico das cunchas e das buguinas mariñas —como tamén da madreperla, o coral ou ollomaos— e a súa evocación das augas e a fecundidade podémolo percibir hoxe en día en moitos dos elementos decorativos da ermida da Nosa Señora da Lanzada, entre outras igrexas e santuarios costeiros. No interior da capela, e a man dereita da porta que se abre na cara sur, unha cruz realizada con buguinas destaca sobre os perpiaños da parede do templo. Polos testemuños que puideron recoller no seu día, posiblemente se trate dun exvoto doado por algún devoto da Virxe. É fermoso ver como nesta imaxe se unen o simbolismo da cruz cristiá, como icona da morte e resurrección, co valor simbólico das buguinas, estreitamente relacionadas co feminino e a fecundidade, pechándose nun único símbolo todo o ciclo da vida, morte e resurrección e do masculino e o feminino. A man esquerda do altar, e xunto á columna sobre a que descansa o arco que separa en dous a nave, áchase unha pía bautismal do século XVIII sobre a que se instalou unha nova pileta en forma de cuncha. É a cuncha a que recolle a auga bendita, o *súmmum* da pureza e do poder purificador. A auga que limpa os pecados e que protexe de todos os males. Isto lémbreme que na igrexa de San Martiño de Noia a pía de auga bendita é unha fabulosa cuncha mariña.

Cruz exvoto feita con caracolas e cunchas.
Santuario da Nosa Señora da Lanzada

Non quero rematar este artigo sen lembrar a miña infancia de xogos na praia da Lanzada onde pasaba horas buscando esas pequenas caracolas coñecidas como margaridas. Non sabía eu que aquelas pequenas cunchas rosadas, chamadas caurís, son, sen lugar a dúbidas, unha das cunchas máis usadas no mundo con fins apotropaicos, decorativos e incluso monetarios e de prestixio. En Galicia usáronse como elemento decorativo e como amuleto. No Museo do Pobo Galego consérvase unha fermosa monteira adobiada con caurís. Tamén son eses pequenos caurís os que usan as nosas colareiras para facer os seus colgantes, pulseiras e adobios. Cando vexo o vello frasco de cristal cheo de margaritas que conservo dende a miña nenez non podo máis que evocar todo ese mundo simbólico que envolve a estes pequenos obxectos paridos do mar, como a deusa Venus ou a nosa santa Mariña. Porque estes fermosos obxectos que, tantas veces vemos varados na area sen reparar na súa importancia cultural, son moito máis que cunchas, son símbolos da nosa identidade.

BIBLIOGRAFÍA:

- Agrelo Hermo, X. e Abeijón Núñez, F. (2004). “A Freguesía de Santa Mariña de Esteiro”. *Cuadernos Cruceiro do Rego* nº 11. A Coruña: Ed. Toxosoutos.
- Alarcón Román, C. (1987). *Catálogo de amuletos del Museo del Pueblo Español*. Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, 173 pp.
- Bouza-Brey Trillo, F. (1942). “La Mitología del agua en el Noroeste hispánico”. *Boletín da Real Academia Galega*, nº. 268, pp. 89-104
- Carré Alvarellos, L. (1978). *Leyendas tradicionales gallegas*. Madrid: Espasa- Calpe.
- Quintía Pereira, R. (2017a). *Vade retro. Ritualística protectora, obxectos curativos e uso de amuletos na cultura popular galega*. Valga: Concello de Valga.
- Quintía Pereira, R. (2017b). *Mariña: de deusa a santa*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Quintía Pereira, R. (2011). *A Nosa Señora da Lanzada. Estudio antropológico de un santuario costero*. Sanxenxo: Librería Nós.
- Quintía Pereira, R. (2024). *Diccionario de amuletos galegos. Obxectos de poder da cultura popular*. Pontevedra: Ab Origine Edicións.

Margaritas e colgantes de caurís.